




SŁAWOMIR JÓŹWIAK\*

 <https://orcid.org/0000-0002-8228-4347>

CHRONOLOGIA WZNOŚZENIA  
KRZYŹACKIEGO MUROWANEGO ZAMKU PROKURATORSKIEGO W NIDZICY  
W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ PISANYCH

**Abstract**


The Chronology of Erecting  
the Teutonic Brick Pfleger Castle in Nidzica  
in the Light of Written Sources

The erection of the brick castle of the Teutonic Order in Nidzica (border territory of the state of the Teutonic Order with Mazovia), intended as the seat of the Teutonic pfleger, directly subordinate to the commander of Ostróda, began at the end of the 14<sup>th</sup> century. The castle has so far been studied almost solely by historians of art, who were not entirely familiar with the numerous medieval written sources that referred to it. The analysis of the records (documents, correspondence, bills, stock lists) carried out in this article provides answers to two key questions. First, the brick castle of the Teutonic pfleger in Nidzica, which has survived to this day, was built in the period of 1399–1409, contrary to the suggestions of previous researchers, who dated it about 20 years earlier. The main (western) wing was completed in 1405. In the following years, intensive construction work was carried out on the other three wings of the main castle and the surrounding defensive curtain wall (and possibly the outer bailey). In March 1409, the first mention of a Teutonic pfleger appeared in the sources, and the newly built castle became his headquarters. Secondly, the earlier wood-earthen fortress (probably erected in the 1350s) was placed in a different location, which is still unrecognized today.

**Keywords:** Teutonic Order, Prussia, castle construction, administration, late Middle Ages

---

\* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 [sj@umk.pl](mailto:sj@umk.pl)

Nadesłany 8.03.2022; Nadesłany po poprawkach 25.06.2022; Zaakceptowany 5.07.2022

Murowane obiekty warowne w średniowiecznych Prusach niezmiennie cieszą się wśród badaczy (historycy, historycy sztuki, archeolodzy) dużym zainteresowaniem, przy czym z zasadniczych powodów (stan zachowania obiektów, istniejące źródła) relatywnie większą uwagę uczeni skupiają na zamkach konwentualno-komturskich<sup>1</sup>. Szczęśliwie w ostatnich latach są jednak również prowadzone badania nad warowniami krzyżackimi, które w strukturze administracyjnej państwa krzyżackiego były obsadzone przez niższych rangą urzędników zakonnych (wójtów, prokuratorów) i zachowały się jedynie w stanie mocno szczątkowym<sup>2</sup>. Ogólnie nadal jednym z najistotniejszych problemów w tego typu analizach jest kwestia ustalenia dokładnej chronologii budowy zamku. Dla wcześniejszego okresu (XIII – pierwsza połowa XIV w.) jest to szczególnie trudne z powodu braku jakichkolwiek odnoszących się do tego zagadnienia źródeł pisanych. Niemniej dla późniejszego okresu (od lat siedemdziesiątych XIV stulecia) sytuacja ulega zmianie, przede wszystkim za sprawą coraz liczniejszych przekazów o charakterze inwentarzowo-skarbowym.

---

<sup>1</sup> Można tu przywołać trzy opracowania syntetyczne z ostatnich lat: Sławomir JÓZWIAK, Janusz TRUPINDA, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012; Tomasz TORBUS, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014; Bogusz WASIK, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń 2016.

<sup>2</sup> Tytułem przykładu warto wskazać ostatnie badania nad zamkami w Sztumie, Barcianach, Lipienku, Unisławiu oraz Bezlawkach: Sławomir JÓZWIAK, Janusz TRUPINDA, *Zamek krzyżacki w Sztumie w średniowieczu w świetle źródeł pisanych*, [in:] *600 lat Sztumu. Studia z dziejów miasta i parafii św. Anny*, red. Radosław BISKUP, Andrzej STARCZEWSKI, Pelplin 2017, s. 29–51; *idem*, *Die Bauchronologie und das Raumprogramm der Deutschordensburg Barten (Barciany) im Lichte mittelalterlichen Schriftquellen*, *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders*, vol. 23: 2018, s. 301–338; Bogusz WASIK, *Budynek rezydencjonalny (Gemach) wielkich mistrzów w zamku w Sztumie w świetle badań z 2019 r.*, *Studia Zamkowe*, t. 7: 2020, s. 215–242; *idem*, *Zamek w Sztumie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z 2019 roku*, *Pomerania Antiqua*, t. 29: 2020, s. 195–222; *Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 1–2, red. Marcin WIEWIÓRA, tł. Ewa JÓZEFOWICZ, Toruń 2020; Krzysztof KWIATKOWSKI, *Budownictwo warowne jako narzędzie intensyfikacji władztwa na obrzeżach kraju. 'Casus' Bezlawk w późnośredniowiecznych Prusach*, *Zapiski Historyczne*, t. 86: 2021, z. 3, s. 81–116, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2021.24>. Artykuł Kwiatkowskiego jest ostatnim z serii publikacji tego badacza na temat zamku w Bezlawkach. Nieudaną próbę syntetycznego omówienia zamków krzyżackich, będących siedzibami niższych urzędników, podjął ostatnio archeolog Marcel Knyżewski. Podstawowym mankamentem jego badań jest nieprecyzyjne zdefiniowanie poruszanej problematyki, słaba znajomość źródeł pisanych z epoki oraz pominięcie istotnych opracowań, zob. Marcel KNYŻEWSKI, *Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na terenie dzisiejszej Polski. Studium archeologiczne* (Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, t. 11), Łódź 2020.

Podjęcie przez autora niniejszego artykułu próby ustalenia dokładnej chronologii wznoszenia zachowanego w swojej bryle do dzisiaj (choć w przeszłości przebudowywanego) zamku prokuratorów krzyżackich w Nidzicy jest spowodowane z jednej strony dużymi rozbieżnościami w tej kwestii w opracowaniach wcześniejszych badaczy, z drugiej natomiast – zachowanymi źródłami pisanymi, które przez uczonych zajmujących się tą problematyką w ogóle nie były dotąd uwzględniane.

Jakie były początki murowanego zamku prokuratorów krzyżackich w Nidzicy? Sugestie dawnych badaczy, jakoby jakiś obiekt obronny stanął w tym miejscu w roku 1240 bądź w latach 1266–1268<sup>3</sup>, nie mają żadnych podstaw źródłowych. Jednak już ponad 120 lat temu jeden z niemieckich historyków, Georg Conrad, zwrócił uwagę na pewien szczegół. Oto dnia 27 IX 1359 r. „uff Neidenburg” wielki mistrz Winrich von Kniprode wystawił dokument nadający niejakiemu Zbylutowi 15 łanów i pięć morgów dóbr ziemskich na prawie chełmińskim (późniejsze Zbyluty na południe od Nidzicy) w zamian za służbę wojskową. Uczony ten uznał, że zawarty w tym dokumencie zapis „uff („na”) Neidenburg” jest najstarszą znaną wzmianką stwierdzającą istnienie już wówczas zamku w Nidzicy<sup>4</sup>. Wydawcy tego dokumentu w *Preußisches Urkundenbuch* nie odnieśli się do tej kwestii<sup>5</sup>, natomiast w nowszej historiografii Maksymilian Grzegorz przyjął, że zawarta w treści tego dokumentu lekcja „uff Neidenburg” jednoznacznie określa miejsce jego wystawienia, wskazując na „obwarowany ośrodek osadniczy, być może administracyjny, a w każdym razie strażniczy”. Przy czym ten badacz z kolei niezgodnie ze stanem faktycznym uznał się za odkrywcę tej wzmianki źródłowej<sup>6</sup>. Rzeczywiście, w świetle zapisu zawartego w dokumencie z 1359 r. i w późniejszych przekazach narracyjnych można przyjąć, że jakaś warownia krzyżacka (drewniano-ziemna?) w Nidzicy istniała już w tym czasie, ale z całą pewnością nie był to zamek zachowany do dzisiaj (nie ma nawet pewności, czy obiekt ten – siedziba prokuratora zakonnego powstał dokładnie w miejscu wcześniejszego założenia obronnego). W każdym razie *expressis verbis* o jakiejś warowni w Nidzicy w odniesieniu do lat siedemdziesiątych XIV w. wspomina w swojej kronice jedynie Wigand z Marburga. Zgodnie z jego relacją wojsko litewskie pod wodzą Kiejstuta, nadsięgając z Mazowsza, przeszło przez bród w okolicach Działdowa i 27 IX 1376 r. wkroczyło w granice państwa krzyżackiego. Tam dokonało licznych spusto-

<sup>3</sup> Julius GREGOROVIVS, *Die Ordensstadt Neidenburg in Ostpreußen*, Marienwerder 1883, s. 5.

<sup>4</sup> Georg CONRAD, *Die Handfeste von Sbylutton (Kreis Neidenburg) vom Jahre 1359*, *Alt-preussische Monatsschrift*, Bd. 37: 1900, s. 142–143.

<sup>5</sup> *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, Bd. 5, Lief. 2, hrsg. v. Klaus CONRAD, Marburg 1969, Nr. 769.

<sup>6</sup> Maksymilian GRZEGORZ, *Rozwój Nidzicy na tle procesów osadniczych w czasach zakonu krzyżackiego*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1982, nr 4, s. 288–290.

szeń i schwytało do niewoli znaczną liczbę ludzi. Armia ta doszła do Nidzicy, gdzie znajdowała się dobrze przygotowana do obrony warownia („castrum”), dlatego też najeźdźcy, nie próbując jej zdobywać, ponownie przez Mazowsze wycofali się z łupami i niewolnikami<sup>7</sup>. To samo wydarzenie w okrojonej wersji, umieszczone jednak błędnie pod rokiem 1374, zostało przytoczone w „Rocznikach franciszkanów toruńskich”<sup>8</sup> i w tzw. Kronice Posilgego. W tym ostatnim źródle wspomniano o spustoszeniu przez Kiejstuta „kraju działdowskiego i nidzickiego”<sup>9</sup>.

Na podstawie powyższych przekazów trudno wątpić w istnienie już wówczas (w latach siedemdziesiątych XIV w.) jakiejś warowni w Nidzicy, ale w tamtym czasie byłby to tylko trudny do dokładnego zlokalizowania (nie mówiąc już o wyglądzie) przygraniczny gród krzyżacki, a nie późniejszy zamek, siedziba prokuratora („pflieger”) zakonnego. Przekonuje o tym zarówno stan ówczesnej struktury administracyjnej południowych obszarów państwa krzyżackiego (przy granicy z Mazowszem), jak i brak innych wzmianek źródłowych z epoki na temat tej warowni. Rozwój osadnictwa na południowych rubieżach państwa zakonnego zaczął nabierać tempa dopiero od początku XIV w., co miało zasadniczy wpływ na przynależność administracyjną obszarów, na których w przyszłości wyrósł zamek, a z czasem – miasto w Nidzicy. Do 1340 r. terytorium to podlegało zwierzchnictwu komturów dzierzgońskich, ale już przed sierpniem 1341 r. władze zakonne wydzieliły nowy ośrodek administracyjny dla tego obszaru – komturstwo ostródzkie. Przynajmniej przez pewien czas (między 1374 a 1383 r.) jednostce tej przyporządkowano okręg szczycieński, który do tej pory podlegał władzy komturów elbląskich. Ma to swoje istotne znaczenie o tyle, że właśnie wówczas (1374) po raz pierwszy w źródłach pojawił się nowy urzędnik krzyżacki dla pogranicza państwa zakonnego z Mazowszem – prokurator w Wielbarku. To zapewne jemu przynajmniej do końca XIV w. z ramienia komturów ostródzkich podlegała warownia w Nidzicy wzmiankowana w kronice Wiganda. Jest na to dowód. W 1374 r. został dokonany objazd, w trakcie którego wyznaczono dokładny przebieg granicy między

---

<sup>7</sup> „[...] Kynstut cum suis vastabat usque in Nydenburg, ubi vidit castrum viriliter armatum, divertique se cum rapina grandi [...]”, Wigand von MARBURG, *Nowa kronika pruska*, wyd., tł. Sławomir ZONENBERG, Krzysztof KWIATKOWSKI, Toruń 2017, s. 395–397.

<sup>8</sup> „Eodem anno et tempore fuerunt Lituani ante civitatem Soldow concremantes XXXIX villas cum curiis. Interfecti supra IX<sup>c</sup> homines. Redierunt per Mazoviam”, *Franciscani Thorunensis Annales Prussici, 941–1410*, hrsg. v. Ernst STREHLKE, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, hrsg. v. Theodor HIRSCH, Max TÖPPEN, Ernst STREHLKE, Leipzig 1866, s. 94.

<sup>9</sup> „Ouch vorherete Kinstod das lant czu Soldow unde Nydinburg uf den herbiest, und qwam us und yn durch die Masow”, *Johann's von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen*, hrsg. v. Ernst Strehlke, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, hrsg. v. Theodor HIRSCH, Max TÖPPEN, Ernst STREHLKE, Leipzig 1866, s. 94.

państwem zakonnym a Mazowszem na podległym komturowi ostródzkiemu odcinku na linii rzek Nidy Orzyca i Wincenty. W oznakowywaniu jej fragmentu z polecenia ówczesnego komtura ostródzkiego Burkharda von Mansfeld wziął udział podległy mu prokurator zakonny z Wielbarka Dietrich<sup>10</sup>. Strukturalnego podporządkowania tego administratora krzyżackiego (przy jednoczesnym braku dowodów przemawiających za istnieniem już wówczas urzędu prokuratora nidzickiego) nie zmienił powrót po 1383 r. okręgu szczywieńskiego pod władzę komturów elbląskich, gdyż po tych przekształceniach Wielbark nadal pozostawał w granicach komturstwa ostródzkiego<sup>11</sup>. Nie można więc się zgodzić z sugestiami badaczy, którzy doszukiwaliby się istnienia urzędu prokuratorowskiego w Nidzicy już w drugiej połowie XIV w.<sup>12</sup>

W świetle powyższych uwag bardzo interesująco rysuje się kwestia chronologii wznoszenia właściwego murowanego zamku prokuratorowskiego w Nidzicy. Dotąd historycy sztuki i archeolodzy, opierając się niemal wyłącznie na analizach architektonicznych, nie mieli w tej sprawie wiele do powiedzenia. Według Conrada Steinbrechta tamtejsza murowana warownia została wzniesiona w latach 1370–1380, jednak swojej propozycji uczyony ten w żaden sposób nie udokumentował<sup>13</sup>. Inni badacze wskazywali na lata 1370–1400<sup>14</sup>, a niektórzy opowiadali się nawet za pierwszą połową XIV w.<sup>15</sup> Ostatnio archeolog Marcel Knyzewski nie mógł się zdecydować, czy warownia w Nidzicy – siedziba tamtejszego prokuratora – powstała w latach pięćdziesiątych czy osiemdzie-

<sup>10</sup> Wiesław DEUGOŃECKI, Elżbieta KOWALCZYK, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. 1: *Granice komornictwa działdowskiego i nidzickiego*, Kwartalnik Historyczny, R. 110: 2003, nr 1, s. 32–36, 43–46.

<sup>11</sup> Obszernie na temat krzyżackiej struktury administracyjnej na tym obszarze w drugiej połowie XIV w. zob. Sławomir JÓŹWIĄK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r.*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2000, nr 1, s. 3–27; idem, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – Przekształcenia – Kompetencje*, Toruń 2001, s. 130–132, 160–166.

<sup>12</sup> Zob. M. GRZEGORZ, op.cit., s. 293–295.

<sup>13</sup> Steinbrecht wyraził niczym nieuzasadnione przekonanie, że skoro lokacja miasta Nidzicy nastąpiła w 1381 r., to sam zamek musiał już być do tego czasu ukończony, zob. Conrad STEINBRECHT, *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen. Bau-Aufnahmen und baugeschichtliche Würdigung der noch vorhandenen Burgen und bedeutenderen Burg-Reste des Ordens in Preussen aus der Zeit von 1310 bis zum Ende der Ordens-Herrschaft* (Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen, Bd. 4), Berlin 1920, s. 66.

<sup>14</sup> Małgorzata JACKIEWICZ-GARNIEC, Mirosław GARNIEC, *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, Olsztyn 2006, s. 274.

<sup>15</sup> Joanna WAŃKOWSKA-SOBIESIAK, *Zamek w Nidzicy*, Rocznik Warmińsko-Mazurski, R. 2: 2009, s. 29. Autorka przywołała wszystkie propozycje uczonych w tej kwestii, ale nie opowiedziała się za żadną z nich.

siątych XIV w.<sup>16</sup> Tymczasem wystarczy przeanalizować wykaz inwentarzowy komturstwa ostródzkiego z 6 VI 1397 r. (w którym uchwycono wszystkie urzędy podległe władzy tego administratora krzyżackiego), by stwierdzić, że murowany zamek w Nidzicy jeszcze wówczas nie istniał, w przeciwieństwie do tego typu obiektów w Olsztynku, Działdowie czy Wielbarku<sup>17</sup>. Niedawno niemiecki historyk sztuki Christofer Herrmann zasugerował, że budowa zamku w Nidzicy (przy czym badacz ten pod tym pojęciem rozumiał wyłącznie zachodnie skrzydło mieszkalno-reprezentacyjne) została ukończona w 1404 r. Dowodem na to miała być wzmianka zawarta w księdze skarbnika malborskiego z 25 IX 1404 r. Pod tą datą została mianowicie zarejestrowana wypłata 2,5 grzywny dla Piotra, malarza wielkiego mistrza, za wymalowanie deski ołtarzowej („alterbret”) do Nidzicy<sup>18</sup>. Tyle że przywołany przez Ch. Herrmanna zapis źródłowy nie jest bynajmniej dowodem na to, że chodziło o tamtejszą kaplicę zamkową, co jako pewnik przyjmował ten uczony. Równie dobrze zamówienie to mogło odnosić się do kościoła parafialnego w Nidzicy (miasta lokowanego w 1381 r.)<sup>19</sup>.

Miejsce, w którym zbudowano zamek, było bardzo dobrze wybrane. Stał on na górze (w najwyższym punkcie ponad 192 m n.p.m.), naturalnie otoczonej bagnistą wodą z trzech przepływających w sąsiedztwie odnóg Nidy. Najłatwiejszy dostęp do niego był od wschodu, ale tam wzniesiono sztuczne zapory<sup>20</sup>. Pierwsza wzmianka źródłowa o prowadzeniu jakichś prac budowlanych (a może dopiero ich planowaniu?) w warowni nidzickiej pochodzi z 1399 r. z krzyżackich źródeł skarbowych. Dnia 6 stycznia tego roku wypłacono mianowicie jedną grzywnę murarzowi z Bytowa (gdzie również prowadzono wówczas intensywne prace budowlane na tamtejszym zamku prokuratorским<sup>21</sup>),

<sup>16</sup> M. KNYŻEWSKI, op.cit., s. 75–76, 125.

<sup>17</sup> *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej cyt. G.A.), hrsg. v. Walther ZIESEMER, Danzig 1921, s. 319–320.

<sup>18</sup> „Item 2½ m. vor 1 alterbret zu molen ken Nydenburg”, *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409* (dalej cyt. M.Tr.), hrsg. v. Erich JOACHIM, Königsberg 1896, s. 318; Christofer HERRMANN, *Ragnit, Neidenburg, Bütow – die letzten drei Deutschordensburgen in Preußen*, [in:] *Die Burg im 15. Jahrhundert. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinerung*, hrsg. v. Hartmut HOFRICHTER, Joachim ZEUNE, Braubach 2011, s. 159. Conrad Steinbrecht powołując się na tę samą wzmiankę także był przekonany, że odnosi się ona do kaplicy w zamku nidzickim, zob. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 67.

<sup>19</sup> W kwestii lokacji miasta Nidzicy zob. Sławomir JÓZWIAK, *Dzieje miasta i okolic w średniowieczu*, [in:] *Historia Nidzicy i okolic*, red. Waldemar REZMER, Nidzica 2012, s. 42–45, 53.

<sup>20</sup> J. GREGOROVIVS, op.cit., s. 5.

<sup>21</sup> Zachowały się dwa rozliczenia finansowe z 16 X i 5 XII 1399 r. dokumentujące przebieg prowadzonych wówczas prac budowlanych na zamku w Bytowie, zob. Jürgen SARNOWSKY, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)* (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 34), Köln–Weimar–Wien 1993, Quellen, Nr. 28, s. 795–796.

który z polecenia wielkiego mistrza Konrada von Jungingen miał udać się do Nidzicy, „by obejrzyć tamtejszy zamek”<sup>22</sup>. Jakaś część (zapewne chodziłoby tu o kondygnację parterową lub ewentualnie pierwszego piętra skrzydła zachodniego) tej warowni musiała być już gotowa jesienią 1402 r. W jednej z ksiąg długów szafarzy królewieckich zachowała się bowiem wzmianka informująca o tym, że pełniący wówczas ten urząd Michał Küchmeister<sup>23</sup> „czu Neydenborgh uff dem hůse” 24 września tego roku zawarł ugodę z przybyłym tam osobieście jakimś Pecho z Pułtusza (z Mazowsza), zobowiązującą tego ostatniego do spłaty długów w wysokości ponad 487 grzywien. Co ciekawe, mimo tak dużego zadłużenia, w tym samym dniu „czu Neydenburgh uff dem hůse” Mazowszanin pozyskał od szafarza dodatkową pożyczkę w wysokości 30 grzywien<sup>24</sup>. Zamieszczona w tym źródle dwukrotnie wzmianka w języku niemieckim jednoznacznie wskazuje na „zamek” w Nidzicy jako miejsce zawarcia tej ugody, ale informacje zawarte w późniejszych przekazach przemawiają za tym, że warowni tej było jeszcze daleko do osiągnięcia stanu końcowego. Na tej podstawie można by sformułować wniosek, że jesienią 1402 r. pod pojęciem „zamku nidzickiego” należałoby rozumieć co najwyżej jego główne skrzydło mieszkalne (zachodnie), a nie ma żadnej pewności, czy i ono było już wówczas ukończone. W tym kontekście wypada ponownie odnieść się do wzmianki zamieszczonej w księdze skarbnika malborskiego. Dnia 25 IX 1404 r. krzyżacki urzędnik zarejestrował wypłatę 2½ grzywiny dla Piotra, malarza wielkiego mistrza, za wymalowanie deski ołtarzowej („alterbret”) do Nidzicy<sup>25</sup>. Gdyby chodziło tu o ołtarz w kaplicy w tamtejszym zamku<sup>26</sup>, wówczas można by przyjąć, że przynajmniej budowa jakiejś jego istotnej części zmierzałaby ku końcowi, skoro wyposażano by już wnętrze znajdującej się w nim świątyni<sup>27</sup>. Niestety, zapis ten równie dobrze może odnosić się do kościoła parafialnego w Nidzicy, a to zmieniałoby postać rzeczy. Najprawdopodobniej w końcu paździer-

<sup>22</sup> „Item 1 m. eyne muer von Butow am tage der heyiligen drey konige von des meisters geheise, den der meister ken Nidenburg sante, das hus do zu besehen”, M.Tr., s. 13–14.

<sup>23</sup> Szafarzem królewieckim został on bezpośrednio przed 24 VI 1402 r., zob. Sławomir JÓZWIĄK, *Kariera Michała Küchmeistra w zakonie krzyżackim w Prusach do 1410 roku*, *Zapiski Historyczne*, t. 86: 2021, z. 4, s. 61–62, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2021.33>.

<sup>24</sup> *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*, Bd. 2: *Großschäfferei Königsberg II (Ordensfolianten 142–149 und Zusatzmaterial)* (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 62), hrsg. v. Joachim LACZNY, Jürgen SARNOWSKY, Cordelia HEß, Köln 2013, s. 184–185.

<sup>25</sup> „Item 2½ m. vor alterbret zu molen ken Nydenburg”, M.Tr., s. 318. Trudno powiedzieć, jaki element ołtarza mógł tu być wspominany.

<sup>26</sup> Tak przyjmowali zarówno C. Steinbrecht, jak i Ch. Herrmann, zob. C. STEINBRECHT, *op.cit.*, s. 67; Ch. HERRMANN, *op.cit.*, s. 159.

<sup>27</sup> Uczeni spierają się o to, czy kaplica zamku nidzickiego była zlokalizowana w jego skrzydle zachodnim, czy też może wschodnim, na ten temat zob. dalej.

nika 1404 r., w czasie swojego zwyczajowego objazdu po obszarach państwa krzyżackiego, do Nidzicy zawitał wielki mistrz Konrad von Jungingen. Przy tej okazji skarbnik odnotował wypłatę dla muzykantów, którzy niewątpliwie występowali dla zwierzchnika Zakonu i jego otoczenia, oraz datek dla rzemieślnika tłukącego wapno za dostarczenie wielkiemu mistrzowi orzechów laskowych<sup>28</sup>. Niestety, w przywołanych tu zapisach źródłowych z 1404 r. ani słowem nie został wspomniany tamtejszy zamek. Tym niemniej można się domyślać, że zwierzchnik Zakonu zamieszkał w zapewne gotowym już wówczas, przynajmniej w znacznej części, głównym (zachodnim) skrzydle tej warowni, ale prace budowlane trwały nadal, za czym pośrednio przemawiałaby obecność tam rzemieślnika tłukącego wapno. To, że główne (mieszkalno-reprezentacyjne) skrzydło zamku nidzickiego stało już na pewno w 1405 r., znajduje swoje potwierdzenie w treści listu wystawionego tam 19 października tego roku przez wielkiego mistrza Konrada von Jungingen, zapewne w trakcie kolejnego zwyczajowego objazdu państwa. Pismo to zachowało się w odpisie w kopiariuszu z kancelarii zwierzchnika Zakonu, było skierowane do królowej duńskiej i szwedzkiej Małgorzaty i poruszało bieżące sprawy w relacjach między stronami. Co jednak najważniejsze dla prowadzonych tu rozważań, list ten został wystawiony „off unsirm husze Nydenburg”, czyli zapewne w którymś z pomieszczeń mieszkalnych bądź reprezentacyjnych głównego (zachodniego) skrzydła nadal budowanego zamku w Nidzicy<sup>29</sup>. Można się nawet pokusić o dokładniejsze wskazanie komnaty, w której przemieszkiwałby wielki mistrz w trakcie swojego pobytu w tamtejszej warowni w październiku 1405 r. W tym jednak celu należy sięgnąć do nieco późniejszego źródła. Na przełomie lat 1412–1413 odbyła się misja subarbitra króla rzymskiego i węgierskiego Zygmunta Luksemburskiego Benedykta Makraia w procesie polubownym Zakonu z monarchią polsko-litewską<sup>30</sup>. W pierwszej połowie marca 1413 r. sędzia działał na pograniczu Mazowsza i Prus Górnych, natomiast 15 marca wielki mistrz Henryk von Plauen w zamku nidzickim mianował na swojego prokuratora duchownego krzyżackiego i prawnika Kacpra Schuwenpfluga w celu złożenia przez niego protestu na postępowanie subarbitra. Odnośny dokument prote-

<sup>28</sup> „Item ½ fird. den spilluten zu Nydenburg. item 2 scot eyme kalkbrecher zu Nydenburg, der unserm homeister haselnosse brachte”, M.Tr., s. 324.

<sup>29</sup> Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Ordensfolianten, Nr. 3, s. 218–219. Regest tego listu zamieścił w swojej edycji źródeł hanzeatyckich Karl Koppmann, ale jako jego miejsce wystawienia przywołał jedynie „Neidenburg”, nie precyzując, że chodziło o tamtejszy zamek, zob. *Hanserecesse. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*, Bd. 5, hrsg. v. Karl KOPPMANN, Leipzig 1880, Nr. 278, s. 204.

<sup>30</sup> O misji subarbitra Zygmunta Luksemburskiego zob. Wiesław SIERADZAN, *Misja Benedykta Makraia w latach 1412–1413. Z dziejów pokojowych metod rozwiązywania konfliktów między państwowych w Europie Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu*, Malbork 2009.



stacyjny w formie instrumentu notarialnego został wystawiony 15 marca „in stubella magnifici et religiosi principis, fratris Henrici de Plawen ordinis beate Marie Theutunicorum magistri generalis, castri Nydenburg Pomezaniensis dyocesis”<sup>31</sup>. Jest to w ogóle pierwsza informacja źródłowa o jakimkolwiek pomieszczeniu (kominie) w przestrzeni zamku nidzickiego. Jeśli jednak założyć, że do sporządzenia tej protestacji wybrano najbardziej eksponowane wnętrze tej warowni bądź też komnatę miejscowego prokuratora, która w trakcie pobytu tam wielkiego mistrza została przekazana do dyspozycji zwierzchnikowi Zakonu, to można tu wskazać zachowane do dzisiaj (choć w późniejszym czasie przekształcone) pomieszczenie z charakterystycznym wykuszem ustępowym umiejscowione na piętrze w północnej części zachodniego skrzydła zamku, które to wnętrze większość dotychczasowych badaczy utożsamiała z komnatą krzyżackiego prokuratora<sup>32</sup>. Jeśli ta lokalizacja byłaby trafna, wówczas można by przyjąć, że w tym samym pomieszczeniu w październiku 1405 r. zatrzymał się wielki mistrz Konrad von Jungingen. A to byłby zarazem pośredni dowód na to, że w tym roku główne (zachodnie) skrzydło mieszkalno-reprezentacyjne zamku w Nidzicy było już w pełni ukończone.

Nie byłby to bynajmniej koniec prac budowlanych prowadzonych na tamtejszej warowni. Szczególną uwagę przyciąga tu bowiem wzmianka zawarta w księdze skarbnika malborskiego o wysłaniu 2 X 1406 r. 100 grzywien anonimowemu krzyżackiemu „zwierzchnikowi murarskiemu” („muwermeister”) w Nidzicy na zakup, ścinę i ekspedycję drewna przeznaczonego na budowę (odbudowę) malborskiego mostu na Nogacie<sup>33</sup>. Kim był i jaką rolę odgrywał wówczas w Nidzicy wspomniany w tym źródle „zwierzchnik murarski”? Przynajmniej od lat trzydziestych XIV w. w państwie zakonnym w Prusach Krzyżacy w celu koordynowania prac nad wznoszeniem, ewentualnie rozbudową swoich murowanych zamków powoływali urząd „zwierzchnika murarskiego”

<sup>31</sup> *Lites ac Res Gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum / Spory i sprawy pomiędzy Polakami a Zakonem Krzyżackim*, t. 2, red. Ignacy ZAKRZEWSKI, Poznań 1892, s. 168.

<sup>32</sup> Tak interpretował to pomieszczenie C. Steinbrecht. Trafność jego koncepcji uznali M. Jackiewicz-Garniec i M. Garniec, zob. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 67; M. JACKIEWICZ-GARNIEC, M. GARNIEC, op.cit., s. 278–279.

<sup>33</sup> „Nydenburg, Nogotbruecke: item 100 m. dem muwermeister zu Nydenburg gesant of das holz zur Nogotbrücke zu hauen; das gelt santen wir im mit Lorencz unserm wytinge am donrstage noch Galii [2 X 1406 r.]”, M.Tr., s. 374. W kwestii budowy (a raczej odbudowy) w 1406 r. mostu na Nogacie przy zamku malborskim zob. Sławomir JÓZWIĄK, *Der Bau, Wiederaufbau und Ausbau der Nogatbrücke gegenüber der Marienburg vom 14. bis zu den Anfängen des 15. Jahrhunderts*, [in:] *Studies on the Military Orders, Prussia, and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of His Sixtieth Birthday. Beiträge zur Ritterordens-, Preußen- und Städteforschung. Festschrift für Roman Czaja zum 60. Geburtstag*, hrsg. v. Jürgen SARNOWSKY, Krzysztof KWIATKOWSKI, Hubert HOUBEN, László PÓŚÁN, Attila BÁRÁNY, Debrecen 2020, s. 263–265.

(„magister lapidum”; „magister laterum”; „steinmeister”; „czygelmeyster”; „muwermeister”). Pełniącemu go bratu zakonnemu było powierzane do realizacji konkretne przedsięwzięcie budowlane. Do zakresu jego kompetencji należało sprowadzanie fachowców i siły roboczej (wraz z ich opłacaniem, żywieniem i kwaterowaniem), czuwanie nad wykonywaniem prac, kupowanie wapienia, wapna, drewna budowlanego, powrozów do rusztowań, narzędzi, cegieł i gwoździ oraz organizowanie transportu. „Zwierzchnicy murarscy” w bezpośrednim sąsiedztwie budowy (lub też w późniejszym czasie – na przedzamczach) dysponowali przestrzenią warsztatowo-magazynowo-mieszkalną („steynhof”), gdzie mogły się również znajdować cegielnie i piece do wypalania wapna. Po każdorazowym wykonaniu zadania funkcja „zwierzchnika murarskiego” była likwidowana, a sprawujący ją bracia zakonnicy byli kierowani do nowych obowiązków<sup>34</sup>.

Czym w 1406 r. zajmował się w Nidzicy krzyżacki „zwierzchnik murarski”? Bez wątplenia budową tamtejszego ceglanego zamku prokuratorskiego. W księdze skarbnika malborskiego jest on także wzmiankowany pod latami 1407 i 1408<sup>35</sup>. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można nawet powiedzieć, jak się on nazywał. W liście świadków dokumentu wystawionego 1 V 1408 r. przez komtura ostródzkiego Fryderyka von Zollern „na zamku Nidzica” („uff dem huse Neydenburg”), w treści którego urzędnik zakonny ograniczył prawo posiadania garbarni w Działdowie (w mieście i za murami) wyłącznie do grupy właścicieli ław szewskich, został m.in. wymieniony „bruder Wilhelm von Hertenberg unser muwermeister czu Neydenburg”<sup>36</sup>. Najprawdopodobniej

<sup>34</sup> Obszernie na temat tego urzędnika zob. Sławomir JÓZWIAK, Janusz TRUPINDA, *Das Amt des „Bauleiters“ (magister lapidum; magister laterum; steinmeister; czygelmeyster; muwermeister) im Deutschordensstaat im 14. Jh. und in der ersten Hälfte des 15. Jh.*, *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders*, Bd. 20: 2015, s. 239–268.

<sup>35</sup> „Nydenburg; item 60 m. dem muwermeyster zu Nydenburg of zymmer zur Nogotbrocke gegeben; das gelt santen wir im by Hannus unserm wytinge am obende Thome apostoli [20 XII 1407 r.]. item 8 scot dem selben wytinge zerunge. item 40 m. zu des selben zymmers fur Olbrecht des grosscheffers dyener von Konigisberg of rechenschaft gegeben; das gelt enpfing Olbrecht an der mittewochen noch Dorothee [8 II 1408 r.]. item 100 m. dem muwermeyster zu Nydenburg of das zymmer zu der Nogotbrucken; das gelt santen wir im by Hannos unserm wytinge am sonobende vor Oculi [17 III 1408 r.]”; M.Tr., s. 460.

<sup>36</sup> Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Pergament-Urkunden (dalej cyt. GStAPK, Perg. Urk.), Schiebl. XXIV, Nr. 121. Georg A. v. Mülverstedt, nie znając przytoczonego tu dokumentu, wspominał Wilhelma von Hertenberg jako „Mauermeistra” wśród krzyżackich urzędników występujących w komturstwie ostródzkim pod rokiem 1402, zob. Georg A. v. MÜLVERSTEDT, *Die Beamten und Konventsmitglieder in den Verwaltungsbezirken des Deutschen Ordens innerhalb des Oberländischen Kreises*, *Oberländische Geschichtsblätter*, Bd. 2: 1900, s. 47. Niestety badacz nie przywołał źródeł, które były podstawą sporządzanych przez niego wykazów, a autorowi niniejszego artykułu nie udało się znaleźć dowodu, który potwierdzałby jego sugestię.

więc to właśnie Wilhelm von Hertenberg był tym, do którego zwróciły się władze zakonne (wykorzystując jego zdolności organizacyjno-aprowizacyjne) z prośbą o pozyskanie drewna budowlanego na potrzeby odbudowy malborskiego mostu na Nogacie, a jednocześnie w latach 1406–1408 cały czas kierował on procesem wznoszenia zamku w Nidzicy. Prowadzenie tam wówczas intensywnych prac budowlanych znajduje także swoje potwierdzenie w innych źródłach. Istotne informacje zostały zawarte w wykazie inwentarzowym komturstwa ostródzkiego, sporządzonym w momencie obejmowania tego urzędu przez Fryderyka von Zollern 11 XI 1407 r. Znalazła się tam m.in. wzmianka o ilości miodu pitnego i piwa przechowywanych w piwnicach („keller”) zamków („husern”) zlokalizowanych w granicach komturstwa ostródzkiego w Olsztynku, Nidzicy, Działdowie i Iławie<sup>37</sup>. Podobnie jak to było w przypadku wzmianek zawartych w księdze długów szafarza królewieckiego z 1402 r., również tu nie ma wątpliwości co do tego, że niemiecki rzeczownik „hus” w ówczesnej nomenklaturze krzyżackiej oznaczał murowany zamek. W przypadku Nidzicy podpiwniczone było (i jest do dzisiaj) wyłącznie główne (zachodnie) skrzydło reprezentacyjno-mieszkalne. Do niego musiała się więc odnosić wzmianka z 11 XI 1407 r. W tym samym jednak wykazie inwentarzowym znajduje się jeszcze inny, w kontekście prowadzonych tu analiz bardzo ciekawy zapis. Ustępujący z urzędu komtur ostródzki Jan von Schönfeld zarejestrował sumy wyłożone przez siebie na przeprowadzone prace budowlane. Wydał on m.in. 100 grzywien na budowę młyna (z pewnością krzyżackiego, nie wiadomo jednak, czy na zamku, czy też gdzieś w obrębie patrymonium miasta), a także niemal 2216 grzywien na inne nieokreślone bliżej prace murarskie w Nidzicy<sup>38</sup>. Trudno wątpić w to, że chodziłoby tu o tamtejszą ceglana warownię.

Począwszy od 14 III 1409 r., Wilhelm von Hertenberg, „muwermeister” z listy świadków dokumentu z 1 V 1408 r., był wzmiankowany jako pierwszy zakonny prokurator w Nidzicy<sup>39</sup>. W strukturze administracyjno-terytorialnej ówczesnego państwa krzyżackiego urząd ten był podporządkowany zwierzchnictwu komturów ostródzkich. Można więc z dużą dozą prawdopodobieństwa zakładać, że murowany zamek w Nidzicy w widzialnej dziś bryle zewnętrznej został wzniesiony przed marcem 1409 r. Pośrednie potwierdzenie faktu, że warownia ta, będąca od początku 1409 r. siedzibą krzyżackiego prokuratora, była w pełni ukończona przed wybuchem wojny między Polską i Litwą a państwem

<sup>37</sup> G.A., s. 321.

<sup>38</sup> „Item so haben wir usgegeben die mōle czu Nydenburg czu buwen vor den graben 40 m. und vor das molhus 60 m. [...]”; „Item so haben wir vormuwert czu Nydenburg 2216 m. minus 8 sc.”, *ibid.*, s. 324.

<sup>39</sup> GStAPK, Perg. Urk., Schiebl. XXII 36. Pojawił się on także w liście świadków dokumentu z 24 VI 1409 r., GStAPK, Perg. Urk., Schiebl. XXII 35.

zakonnym (czyli przed 16 VIII 1409 r.) można odnaleźć w treści bardzo interesującego źródła. Wśród dokumentów Penitencjarii Apostolskiej zachowała się wystawiona 12 V 1411 r. dyspensa dla Marcina, syna Przybysława z Płońska, kapłana diecezji płockiej, za udział w obronie zamku w Nidzicy przed wojskami krzyżackimi i przyczynienie się do zranienia i śmierci atakujących przeciwników. Jak w szczegółach wyglądała ta historia? W czasie trwającej wojny (nie ma wątpliwości co do tego, że chodziło o wydarzenia rozgrywające się we wrześniu lub najpóźniej na początku października 1410 r.)<sup>40</sup> Marcin znajdował się w zamku nidzickim, pełniąc tam funkcję kapelana. Gdy warownia ta została oblężona przez „wrogów” (chodziło o wojska krzyżackie próbujące odzyskać Prusy Górne), duchowny ten miał wystrzelić kamień z „małej bombardy” („cum quadam parva bumbarda”) i trafić jednego z napastników w obie nogi. Jak wynika z informacji zawartej w źródle, człowiek ten przeżył i miał żyć nadal w czasie, gdy wspomniany duchowny zwracał się do Penitencjarii Apostolskiej z prośbą o dyspensę. Atak oblegających jednak trwał, a sam Marcin w jego trakcie został ranny (zapewne lekko). Dowódca obrony zamierzał przemieścić inną bombardę zamkową na wieżę („ad turrim”), ale z racji tego, że miał mało ludzi w załodze, poprosił o pomoc także swojego kapelana. Marcin brał więc udział w przetransportowaniu armaty, „jednak nie po to, aby świadomie kogoś zabić”. Po umieszczeniu tej bombardy (na wieży) ktoś świecki z jej obsługi (wraz z innymi z załogi) załadował ją, wystrzelił i trafił kamieniem jednego z oblegających, który zginął na miejscu. Marcin nie poczuwał się w tej sprawie do winy, ale jako duchowny prosił papieża o uwolnienie go od tego przewinienia (udziału w walce)<sup>41</sup>.

Analizowane tu źródło zawiera szereg bardzo interesujących informacji, ale skupiając się wyłącznie na zamku nidzickim, można stwierdzić, że we

---

<sup>40</sup> Z listu króla Władysława Jagiełły do duchownych polskich z 19 VII 1410 r. wynika, że w jego posiadaniu był już m.in. zamek w Nidzicy. Dokładna analiza tego źródła zob. Sławomir JÓZWIĄK, Krzysztof KWIATKOWSKI, Adam SZWEDA, Sobiesław SZYBKOWSKI, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, s. 476–477. Jan Długosz informował w swojej kronice, że jakiś czas później (być może pod koniec lipca 1410 r.) monarcha przekazał zamek w Nidzicy księciu mazowieckiemu Januszowi I. Taki stan rzeczy trwał do początku października tego roku, gdy wojska krzyżackie odbiły wszystkie warownie na pograniczu Prus Górnych i Mazowsza, w tym także Nidzicę, zob. *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, t. 10–11: 1406–1412, ed. Marian PLEZIA [et al.], Varsaviae 1997, s. 134–135, 151, 608–609.

<sup>41</sup> *Bullarium Poloniae*, t. 3: 1378–1417, ed. Irena SUŁKOWSKA-KURAŚ, Stanisław KURAŚ, Romae–Lublina 1988, nr 1301, s. 212. Tłumaczenie tekstu źródłowego zob. Andrzej RADZIWIŃSKI, *Kontakty duchownych ze Stolicą Apostolską. Obrazy z życia średniowiecznego kleru w dokumentach Penitencjarii Apostolskiej*, Toruń 2020, Dodatek źródłowy 1, s. 183–185. Nie wiadomo jedynie, dlaczego autor „castrum Nieborch” oddaje w tłumaczeniu jako „zamek Liczbark”. Nie ma bowiem najmniejszych wątpliwości, że chodziło tutaj o Nidzicę.

wrzeźniu 1410 r. był on w całości zbudowany i gotowy do obrony. Wzmianka o taszczeniu bombardy „na wieżę” potwierdza istnienie już wówczas zarówno dwóch wież bocznych, jak i wieży bramnej we wschodnim skrzydle zamku. Jak się wydaje, oblegający próbowali wdrzeć się do niego przez znajdującą się tam główną (i jedyną) bramę wjazdową, więc zapewne to z górującej nad nią wieży bramnej obrońcy ostrzeliwali ich z bombardy. Ten fakt przemawiałby również za tym, że albo nie istniały jeszcze wówczas obiekty przedzamcza (na wschód od bryły zamku wysokiego), albo też zostały już one przez napastników zdobyte.

Niestety, trudno powiedzieć, jak wyglądał układ przestrzenny zamku w Nidzicy w pierwszych dekadach jego istnienia. W każdym razie źródła inwentarzowe sprzed 1454 r. wzmiankują w jego wnętrzu następujące pomieszczenia: „gemach” komtura ostródzkiego (widocznie ten urzędnik krzyżacki miał własny zespół pomieszczeń w zamku nidzickim), piwnice konwentu, piwnice prokuratora, kuchnię, zbrojownię i strychy<sup>42</sup>. W późniejszych przekazach (z lat osiemdziesiątych XV w.) wzmiankowano w nim dodatkowo: komnatę prokuratora, izbę prochową, izbę z żelaznymi sprzętami, spiżarnię, piekarnię, browar, słodownię, młyn, a także stajnie na zamku i na przedzamczu<sup>43</sup>.

Obiekt ten przetrwał do dzisiaj, choć był wielokrotnie przebudowywany (zwłaszcza w XIX w. i po drugiej wojnie światowej). Został on niemal w całości zbudowany z cegły, z wyjątkiem fundamentów i niższych partii parteru, które wzniesiono z kamienia polnego. Zamek założono na planie prostokąta (43,3 m na 61,5 m), z głównym domem od zachodu. Przez skrzydło wschodnie, flankowane dwoma czworokątnymi wieżami wraz z bramą umieszczoną na osi, prowadził wjazd do warowni. Skrzydła boczne (południowe i północne) były węższe. Wewnątrz znajdował się prostokątny dziedziniec, który pierwotnie był prawdopodobnie obwiedziony dwukondygnacyjnymi krużgankami, które służyły do komunikacji z poszczególnymi pomieszczeniami<sup>44</sup>. Na dziedzińcu znajdowała się studnia (w drugiej połowie XIX w. o lustrze wody na głębokości niemal 29,5 m)<sup>45</sup>. Wjazd na zamek z przedzamcza chroniła dodatkowo szeroka, sucha fosa z mostem, w części zwodzonym. Przed skrzydłem bramnym od wschodu rozciągało się nieregularne przedzamcze otoczone murem obronnym i własnym budynkiem bramnym. Jedynie główny dom zamkowy (skrzydło zachodnie) był podpiwniczony. Miał on trzy kondygnacje, a przykrywał go wysoki dach dwuspadowy. Ściany boczne wieńczyły ozdobne szczyty sterzynowe. Piwnice pełniły głównie funkcje magazynowe, natomiast pomiesz-

<sup>42</sup> G.A., s. 325–339.

<sup>43</sup> Ibid., s. 353–357.

<sup>44</sup> M. JACKIEWICZ-GARNIEC, M. GARNIEC, op.cit., s. 277–278.

<sup>45</sup> J. GREGOROVIVS, op.cit., s. 14.

czenia przyziemia – gospodarcze. Były one przesklepione kolebkowo. Jedynie jedno pomieszczenie znajdujące się w północno-zachodnim narożu otrzymało sklepienie krzyżowe. To tutaj mogła się mieścić kuchnia. Piętro skrzydła zachodniego odgrywało niewątpliwie rolę reprezentacyjną. Być może od południa była w nim usytuowana kaplica z niewielkim wykuszem ołtarzowym<sup>46</sup>. Fakt ten byłby bardzo interesujący, gdyż w ogromnej większości zamków krzyżackich w Prusach pomieszczenia sakralne były orientowane. W starszej literaturze przedmiotu uważano, że w średniowieczu kaplica była zlokalizowana nad bramą wjazdową we wschodnim skrzydle zamku, a gdyby przyjąć te sugestie, wówczas rzeczywiście byłaby ona orientowana<sup>47</sup>. W środku reprezentacyjnego piętra skrzydła zachodniego miał się znajdować refektarz, natomiast od północy zapewne komnata prokuratora, z charakterystycznym dla zamku nidzickiego wykuszem ustępowym<sup>48</sup>. Dawni badacze przyjmowali, że urzędnik ten miał swoje pomieszczenia mieszkalne w skrzydle wschodnim, w sąsiedztwie kaplicy, która miała być tam zlokalizowana<sup>49</sup>. Niestety, współcześnie trudno jednoznacznie rozstrzygnąć kwestię rzeczywistego przeznaczenia pozostałych przestrzeni użytkowych i mieszkalnych zamku nidzickiego w średniowieczu. W każdym razie do dzisiaj na piętrze skrzydła zachodniego zachowały się piękne, bogato profilowane portale prowadzące z krużganka do pomieszczeń reprezentacyjnych. Te zaś były zwieńczone sklepieniami gwiazdystymi (ale najprawdopodobniej późniejszymi, z drugiej połowy XV w.). Wnętrza te były bogato dekorowane polichromiami, które odkryto podczas prac konserwatorskich w latach trzydziestych XX w. Malowidła wydatowano wówczas na około 1400 r. W domniemanej kaplicy było to Męczeństwo Dziesięciu Tysięcy, Pokłon Trzech Króli i postacie czterech Ewangelistów, natomiast w refektarzu: św. Jerzy, cztery niezidentyfikowane herby oraz Verikon. Niestety, po zniszczeniach wojennych z 1945 r. pozostały po nich jedynie nikłe ślady<sup>50</sup>.

Trzecia kondygnacja skrzydła zachodniego, obronno-magazynowa, była jednoprzestrzenna. Obiegał ją dookoła ganek obronny. Skrzydła północne i południowe zamku były znacznie węższe i niższe i pełniły zapewne funkcje mieszkalno-gospodarcze. Przykrywały je dachy pulpitowe. Z domem głównym i skrzydłem bramnym były połączone murowanym gankiem obronnym z szeregiem otworów strzelniczych na poziomie najwyższych kondygnacji. Pomieszczenia przyziemia skrzydła północnego uzyskały sklepienia krzyżowo-

---

<sup>46</sup> M. JACKIEWICZ-GARNIEC, M. GARNIEC, op.cit., s. 278–279.

<sup>47</sup> J. GREGOROVIVUS, op.cit., s. 12.

<sup>48</sup> M. JACKIEWICZ-GARNIEC, M. GARNIEC, op.cit., s. 278–279.

<sup>49</sup> J. GREGOROVIVUS, op.cit., s. 12.

<sup>50</sup> M. JACKIEWICZ-GARNIEC, M. GARNIEC, op.cit., s. 278–279.

-żebrowe. Być może to tu należałoby lokalizować browar, piekarnię i słodownię. Na ścianie zewnętrznej na poziomie piętra zachowały się dwa wykusze ustępowe. W zamku nidzickim nie było bowiem wieży ustępowej („danzer”), tak charakterystycznej dla innych krzyżackich murowanych warowni konwentualno-komturskich w Prusach. Niestety, trudno powiedzieć cokolwiek pewnego na temat pierwotnego przeznaczenia pomieszczeń przyziemia i pierwszego piętra skrzydła południowego. Jeśli natomiast chodzi o skrzydło wschodnie, mieszczące główny wjazd na zamek, było ono bardzo interesujące pod względem architektonicznym. Flankowały je dwie kwadratowe, pięcio-kondygnacyjne wieże przykryte czterospadowymi dachkami. Spełniały one niewątpliwie funkcje obserwacyjne i obronno-mieszkalne. Na najniższym ich poziomie mieściły się zapewne cele więzienne. Brama, która została usytuowana w mocno wysuniętym ryzalicie, zaakcentowana była ozdobnym szczytem sterczynowym<sup>51</sup>. Na przedzamczu (pytanie, kiedy wzniesionym) były zapewne zlokalizowane pomieszczenia strażników, służby i czeladzi, mieszkania i warsztaty rzemieślników, budynki gospodarcze oraz stajnie dla koni<sup>52</sup>.

Podsumowując przeprowadzoną tu analizę źródeł pisanych, należy stwierdzić, że murowany zamek w Nidzicy, z przeznaczeniem na siedzibę tamtejszego prokuratora krzyżackiego, bezpośrednio podległego komturowi ostródzkiemu, zaczęto wznosić pod sam koniec XIV w. Jego główne skrzydło (zachodnie) ukończono w 1405 r. (choć jakaś jego część mogła być już gotowa jesienią 1402 r.). W następnych latach prowadzono intensywne prace budowlane nad pozostałymi trzema skrzydłami zamku głównego (i otaczającego go obronnego muru kurtynowego). W każdym razie całość tego założenia została ukończona do wiosny 1409 r. Nie przypadkiem to właśnie wtedy (marzec 1409 r.) pojawiają się w źródłach pierwsze wzmianki o tamtejszym krzyżackim prokuratorze, którego siedzibą stała się nowo wzniesiona warownia. Nie ma jedynie pewności, czy do wybuchu wojny (sierpień 1409 r.) udało się ukończyć (i obwarować) przedzamcze położone na wschód od zamku głównego. Jakaś wcześniejsza warownia krzyżacka w Nidzicy (drewniano-ziemna?) musiała istnieć już od lat pięćdziesiątych XIV w. W ogóle nie wiadomo jednak, jak wyglądała, gdzie dokładnie była zlokalizowana (niekoniecznie w miejscu późniejszego zamku murowanego) ani jakie było jej przeznaczenie.

#### BIBLIOGRAFIA

Conrad, Georg. “Die Handfeste von Sbyluten (Kreis Neidenburg) vom Jahre 1359.” *Altpreussische Monatsschrift* 37 (1900): 142–143.

<sup>51</sup> Ibid., s. 277–280.

<sup>52</sup> J. GREGOROVIVS, op.cit., s. 11.

- Conrad, Klaus, ed. *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, vol. 5/2. Marburg/Lahn: Elwert Verlag, 1969.
- Długokęcki, Wiesław and Elżbieta Kowalczyk. "Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej, part 1: Granice komornictwa działdowskiego i nidzickiego." *Kwartalnik Historyczny* 110/1 (2003): 29–58.
- Gregorovius, Julius. *Die Ordensstadt Neidenburg in Ostpreußen*. Marienwerder: Kommissionsverlag der R. Kanter'schen Hofbuchdruckerei, 1883.
- Grzegorz, Maksymilian. "Rozwój Nidzicy na tle procesów osadniczych w czasach zakonu krzyżackiego." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (1982) issue 4: 287–298.
- Herrmann, Christofer. "Ragnit, Neidenburg, Bütow – die letzten drei Deutschordensburgen in Preußen." In *Die Burg im 15. Jahrhundert. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinigung*, edited by Hartmut Hofrichter and Joachim Zeune, 155–164. Braubach: Deutsche Burgenvereinigung, 2011.
- Jackiewicz-Garniec, Małgorzata and Mirosław Garniec. *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*. Olsztyn: Studio Wydawnicze ARTA Mirosław Groniec, 2006.
- Joachim, Erich, ed. *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*. Königsberg: Thomas & Oppermann, 1896.
- Józwiak, Sławomir. *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – Przekształcenia – Kompetencje*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001.
- Józwiak, Sławomir. "Der Bau, Wiederaufbau und Ausbau der Nogatbrücke gegenüber der Marienburg vom 14. bis zu den anfängen des 15. Jahrhunderts." In *Studies on the Military Orders, Prussia, and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of His Sixtieth Birthday (Beiträge zur Ritterordens-, Preußen- und Städteforschung. Festschrift für Roman Czaja zum 60. Geburtstag)*, edited by Jürgen Sarnowsky, Krzysztof Kwiatkowski, Hubert Houben, László Pósan and Attila Bárány, 261–272. Debrecen: Hungary in Medieval Europe Research Group, 2020.
- Józwiak, Sławomir. "Dzieje miasta i okolic w średniowieczu." In *Historia Nidzicy i okolic*, edited by Waldemar Rezmer, 33–72. Nidzica: Starostwo Powiatowe w Nidzicy, 2012.
- Józwiak, Sławomir. "Kariera Michała Kuchmeistra w zakonie krzyżackim w Prusach do 1410 roku." *Zapiski Historyczne* 86/4 (2021): 55–69. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2021.33>.
- Józwiak, Sławomir. "Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (2000) issue 1: 3–27.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Das Amt des 'Bauleiters' (magister lapidum; magister laterum; steinmeister; czygelmeyer; muwermeister) im Deutschordensstaat im 14. Jh. und in der ersten Hälfte des 15. Jh." *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders* 20 (2015): 239–268.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Die Bauchronologie und das Raumprogramm der Deutschordensburg Barten (Barciany) im Lichte mittelalterlichen



- Schriftquellen." *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders* 23 (2018): 301–338.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Zamek krzyżacki w Sztumie w średniowieczu w świetle źródeł pisanych." In *600 lat Sztumu. Studia z dziejów miasta i parafii św. Anny*, edited by Radosław Biskup and Andrzej Starczewski, 29–51. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2017.
- Józwiak, Sławomir, Krzysztof Kwiatkowski, Adam Szweda and Sobiesław Szybkowski. *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork: Muzeum Zamkowe, 2010.
- Knyżewski, Marcel. *Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na terenie dzisiejszej Polski. Studium archeologiczne*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 2020.
- Koppmann, Karl, ed. *Hanserecense. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*, vol. 5, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1880.
- Kwiatkowski, Krzysztof. "Budownictwo warowne jako narzędzie intensyfikacji władztwa na obrzeżach kraju. 'Casus' Beżławek w późnośredniowiecznych Prusach." *Zapiski Historyczne* 86/3 (2021): 81–116. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2021.24>.
- Laczny, Joachim, Jürgen Sarnowsky and Cordelia Heß, eds. *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*, vol. 2: *Großschäfferei Königsberg II*. Köln: Böhlau Verlag, 2013.
- Mülverstedt, Georg A. v. "Die Beamten und Konventsmitglieder in den Verwaltungsbezirken des Deutschen Ordens innerhalb des Oberländischen Kreises." *Oberländische Geschichtsblätter* 2 (1900): 1–59.
- Plezia, Marian [et al.], eds. *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, vol. 10–11. Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1997.
- Radziwiński, Andrzej. *Kontakty duchownych ze Stolicą Apostolską. Obrazy z życia średniowiecznego kleru w dokumentach Penitencjarii Apostolskiej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2020.
- Sarnowsky, Jürgen. *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln, Wien: Böhlau, 1993.
- Sieradzan, Wiesław. *Misja Benedykta Makraia w latach 1412–1413. Z dziejów pokojowych metod rozwiązywania konfliktów międzypaństwowych w Europie Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu*. Malbork: Muzeum Zamkowe, 2009.
- Steinbrecht, Conrad. *Die Ordensburg der Hochmeisterzeit in Preussen. Bau-Aufnahmen und baugeschichtliche Würdigung der noch vorhandenen Burgen und bedeutenderen Burg-Reste des Ordens in Preussen aus der Zeit von 1310 bis zum Ende der Ordens-Herrschaft (Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen, vol. 4)*. Berlin: Verlag von Julius Springer, 1920.
- Strehlke, Ernst, ed. "Franciscani Thorunensis Annales Prussici, 941–1410." In *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergang der Ordensherrschaft*, vol. 3, edited by Theodor Hirsch, Max Töppen and Ernst Strehlke, 57–316. Leipzig: Hirzel, 1866.

- Strehlke, Ernst, ed. "Johann's von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen." In *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergang der Ordensherrschaft*, vol. 3, edited by Theodor Hirsch, Max Töppen and Ernst Strehlke, 79–388. Leipzig: Hirzel, 1866.
- Sułkowska-Kuraś, Irena, and Stanisław Kuraś, eds. *Bullarium Poloniae*, vol. 3. Romae, Lublini: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1988.
- Torbus, Tomasz. *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*. Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, 2014.
- Wańkowska-Sobiesiak, Joanna. "Zamek w Nidzicy." *Rocznik Warmińsko-Mazurski* 2 (2009): 8–30.
- Wasik, Bogusz. *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016.
- Wasik, Bogusz. "Budynek rezydencjonalny (Gemach) wielkich mistrzów w zamku w Sztumie w świetle badań z 2019 r." *Studia Zamkowe* 7 (2020): 215–242.
- Wasik, Bogusz. "Zamek w Sztumie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z 2019 roku." *Pomerania Antiqua* 29 (2020): 195–222.
- Wiewióra, Marcin, ed. *Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 1–2. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2020.
- Zakrzewski, Ignacy, ed. *Lites ac Res Gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum / Spory i sprawy pomiędzy Polakami a Zakonem Krzyżackim*, vol. 2. Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1892.
- Zonenberg, Sławomir and Krzysztof Kwiatkowski, eds. *Wigand von Marburg, Nowa kronika pruska*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2017.

TNT